श्रीमद्भगवद्गीता

Śrīmad-Bhagavad-gītā

The Song of the Lord

Chapter Thirteen

with the comms. of Śrīdhara, Viśvanātha, and Baladeva

Version 0.1

March 25, 2001

Chapter 13

अथ त्रयोदशोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच
इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥१ ॥

श्रीधरः

भक्तानामहमुद्धर्ता संसारादित्यवादि यत् ।
त्रदोशेऽथ तत्सिद्ध्यै तत्त्वज्ञानमुदीर्यते ॥

तेषाम् अहं समुद्धर्ता मृत्यु-संसार-सागरात्, भवामि न चिरात् पार्थ इति पूर्वं प्रतिज्ञातम् । न चात्म-ज्ञानं विना संसाराद्उद्धरणं सम्भवतीति तत्त्व-ज्ञानोपदेशार्थं प्रकृति-पुरुष-विवेकाध्याय आरभ्यते । तत्र यत् सप्तमेऽध्याये अपरा पराअ चेति प्रकृति-द्वयम् उक्तं तयोर् अविवेकाज् जीव-भावम् आपन्नस्य चिद्-अंशस्यायं संसारः । याभ्यां च जीवोपभोगार्थम् ईश्वरस्य सृष्ठ्यादिषु प्रवृत्तिः । तदेव प्रकृति-द्वयं क्षेत्र-क्षेत्रज्ञ-शब्द-वाच्यं परस्परं विविक्तं तत्त्वतो निरूपयिष्यन् भगवान् उवाच इदम् इति । इदं भोगायतनं शरीरं क्षेत्रम् इत्यभिधीयते । संसारस्य प्ररोह-भूमित्वात् । एतद्यो वेत्ति अहं ममेति मन्यते तं क्षेत्रज्ञ इति प्राहुः । कृषीबलवत्तत्-फल-भोक्तृत्वात् । तद्-विदः क्षेत्र-क्षेत्रज्ञयोर् विवेकज्ञाः ॥१ ॥

विश्वनाथः

नमोऽस्तु भगवद्-भक्त्यै कृपया स्वांश-लेशतः ।
ज्ञानादिष्वपि तिष्ठेत्तत् सार्थकी-करणा यया ॥
षट्के तृतीयेऽत्र भक्त–मिश्रं ज्ञानं निरूप्यते ।
तन्-मध्ये केवला भक्तिर् अपि भङ्ग्या प्रकृष्यते ॥
त्रयोदशे शरीरं च जीवात्म-परमात्मनोः ।
ज्ञानस्य साधनं जीवः प्रकृतिश्च विशिष्यते ॥

तदेवं द्वितीयेन षट्केन केवलयाअ भक्त्या भगवत्-प्राप्तिः । ततोऽन्या अहंग्रहोपासनाद्यास्तिस्र उपासनाश्चोक्ताः । अथ प्रथम-षत्कोदितानां निष्कामकर्म-योगिनां भक्ति-मिश्र-ज्ञाणादेव मोक्षस्तच् च ज्ञानं सङ्क्षेपाद् उक्तम् अपि पुनः क्षेत्र-क्षेत्रज्ञादि-विवेचनेन विवरितुं तृइतीयं षट्कम् आरभते ॥

तत्र किं क्षेत्रं कः क्षेत्रज्ञ इत्यपेक्षायाम् आह इदम् इति । इदं सेन्द्रियं भोगायतनं शरीरं क्षेत्रं संसारस्य प्ररोह-भूमित्वात् । तद्यो वेत्ति बन्ध-दशायाम् अहं-ममेत्य् अभिमन्यमानं स्व-सम्बन्धित्वेनैव जानाति, मोक्ष-दशायाम् अहं-ममेत्य्-अभिमान-रहितः स्व-सम्बन्ध-रहितम् एवयो जानाति, तम् उभयावस्थं जीवं क्षेत्रज्ञम् इति प्राहुः । कृषीबलवत् स एव क्षेत्रज्ञस्तत्-फल-भोक्ता च । यदुक्तं भगवता –

अदन्ति चैकं फलम् अस्य गृध्रा
ग्रामेचरा एकम् अरण्य-वासाः ।
हंसा य एकं बहुरूपम् इज्यैर्
मायामयं वेद स वेद वेदम् ॥ इति । (भाग्. ११.१२.२३)

अस्यार्थः गृध्नन्तीति गृध्रा ग्रामेचरा बद्ध-जीवा अस्य वृक्षस्यकं फलं दुःखम् अदन्ति, परिणामतः स्वर्गादेर् अपि दुःख-रूपत्वात् । अरण्य-वासा हंसा मुक्त-जीवा एक-फलं सुखम् अदन्ति, सर्वथा सुख-रूपस्यापवर्गस्याप्येतज्-जन्यत्वात् । एवम् एकम् अपि संसार-वृक्षं बहुविध-नरक-स्वर्गापवर्ग-प्रापकत्वाद्बहु-रूपं माया-शक्ति-समुद्भूतत्वान् मायामयम् । इज्यैः पूज्यैर् गुरुभिः कृत्वा यो वेदेति तद्-विदः क्षेत्र-क्षेत्रज्ञयोर् वेदितारः ॥१ ॥

बलदेवः

कथिताः पूर्वषट्काभ्यामर्थाज्जीवादयोऽत्र ये ।
स्वरूपाणि विशोध्यन्ते तेषां षट्केऽन्तिमे स्फुटम् ॥
भक्तौ पूर्वोपदिष्टायां ज्ञानं द्वारं भवत्यतः ।
देह-जीवेश-विज्ञानं तद्वक्तव्यं त्रयोदशे ॥

आद्यषट्के निष्कामकर्मसाध्यं ज्ञानोपयोगितया दर्शितम् । मध्यषत्के तु भक्तिश-ब्दितं परमात्मोपासनं तन्-महिमनिगदपूर्वकम् उपदिष्टम् । तच् च केवलं तद्-व-श्यताकरं सत्तत्-प्रापकम् । आर्तादीनां तु तम् उपासीनानाम् आर्तिविनाशादिकरं तद्-एकान्ति-प्रसङ्गेन केवलं सत्तत्प्रापकं च ।

योगेन ज्ञानेन चोपसृष्टं त्व् ऐश्वर्य-प्रधान-तद्-रूपोपलम्भकं मोचकं चेत्युक्तम् । तथास्मिन्न् अन्त्य-षत्के प्रकृति-पुरुष-तत्-संयोग-हेतुक-जगत् तद्-ईश्वर-स्व-रूपाणि कर्म-ज्ञान-भक्ति-स्वरूपाणि च विविच्यन्ते । ज्ञान-वैशद्याय एतावत्त्-योगशेऽस्मिन्न् अध्याये देह-जीव-परेश-स्वरूपाणि विवेचनीयानि । देहादि-वि-विक्तस्यापि जीवात्मनो देह-सम्बन्ध-हेतुस्तद्-विवेकानुसन्धि-प्रकारश्च विमर्शनीयः । तदिदम् अर्थजातम् अभिधातुं भगवान् उवाच इदम् इति । हे कौन्तेय इदं सेन्द्रिय-प्राणं शरीरं भोक्तुर् जीवस्य भोग्य-सुख-दुःखादि-प्ररोहकत्वात् क्षेत्रम् इ-त्य् अभिधीयते तत्त्व-ज्ञैः । एतच् छरीरं देवोऽहं मानवोऽहं स्थूलोऽहम् इत्यज्ञैर् आत्म-भेदेन प्रतीयमानम् अपि यः शय्यासनादिवद्-आत्मनो भन्नम् आत्म-भो-ग-मोक्ष-साधनं च वेत्ति, तं वेद्याच् छरीरात् तद्-वेदितृतया भिन्नं तद्-विदः क्षेत्र-क्षेत्रज्ञ-स्वरूप-ज्ञाः क्षेत्रज्ञम् इति प्राहुः । भोग-मोक्ष-साधनत्वं शरीरस्योक्तं श्री-भागवते

> अदन्ति चैकं फलम् अस्य गृध्रा
> ग्रामेचरा एकम् अरण्य-वासाः ।
> हंसा य एकं बहुरूपम् इज्यैर्
> मायामयं वेद स वेद वेदम् ॥ इति । [भाग्. ११.१२.२३]

शरीरात्मवादी तु क्षेत्रज्ञो न, क्षेत्रत्वेम तज्-ज्ञानाभावात् ॥ १ ॥

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज् ज्ञानं मतं मम ॥ २ ॥

श्रीधर: तदेवं संसारिणः स्वरूपम् उक्तम् । इदानीं तस्यैव आरमार्थिकम् असंसारि-स्वरूपम् आह क्षेत्रज्ञम् इति । त च क्षेत्रज्ञं संसारिणं जीवं वस्तुतः स-र्व-क्षेत्रेष्वनुगतं माम् एव विद्धि । तत्त्वम् असि इति श्रुत्या लक्षितेन चिद्-अंशेन मद्-रूपस्योक्तात्वात् आदरार्थम् एव तज्-ज्ञानं स्तौति । क्षेत्र-क्षेत्रज्ञयोर् यदेवं वैलक्षणेयन् ज्ञानं तदेव मोक्ष-हेतुत्वान् मम ज्ञनं मतम् । अन्यत्तु वृथा-पाण्डित्यम् । बन्ध-हेतुत्वादित्यर्थः । तद् उक्तं –

तत्कर्म यन् न बन्धाय
सा विद्या या विमुक्तये ।
आयासायापरं कर्म
विद्यान्या शिल्प-नैपुणम् ॥ इति ।

विश्वनाथः एवं क्षेत्र-ज्ञानात् जीवात्मनः क्षेत्रज्ञत्वम् उक्तम्, परमात्मनस्तु ततोऽपि कात्स्न्र्येन सर्व-क्षेत्रज्ञत्वात् क्षेत्रज्ञत्वम् आह क्षेत्रज्ञम् इति । सर्व-क्षेत्रेषु नियन्तृत्वेन स्थितं मां परमात्मानं क्षेत्रज्ञं विद्धि । जीवानां प्रत्येकम् अकैक-क्षेत्र-ज्ञानां तदपि न कृत्स्नम् । मम त्वेकस्यैव सर्व-क्षेत्रज्ञत्वं कृत्स्नम् एवेति विशेषो ज्ञेयः । किं ज्ञानम् इत्यपेक्षायाम् आह क्षेत्रेण सह क्षेत्रज्ञयोर् जीवात्म-परमातनोर् यज् ज्ञानं क्षेत्र-जीवात्म-परमात्मनां यज् ज्ञानम् इत्यर्थः । तदेव ज्ञानं मम मतं सम्मतं च । तत्र -ग्रन्थ-विरोधाद्व्याख्यान्तरेण एकात्मवाद-पक्षो नानुकर्तव्यः ॥ २ ॥

बलदेवः क्षेत्र-ज्ञानाज् जीवात्मनः क्षेत्रज्ञत्वम् उक्तम् । अथ परमात्मनस्तदाह क्षेत्रज्ञं चापि माम् इति । हे भारत् सर्व-क्षेत्रेषु मां च क्षेत्रज्ञं विद्धि । अपिर् अवधारणे । जीवाः स्वं स्वं क्षेत्रं स्वभोग-मोक्ष-साधनं जानन्तः क्षेत्रज्ञाः प्रजावत् । अहं तु सर्वेश्वर एक एव सर्वाणि तानि भर्तव्यानि च जानन् तत्-सर्व-क्षेत्रज्ञो राजवदित्यर्थः । सर्वेश्वरस्यापि क्षेत्रेश्वरस्यापि क्षेत्रज्ञत्वं –

क्षेत्राणि हि शरीराणि
बीजं चापि शुभाशुभे ।
तानि वेत्ति स योगात्मा
ततः क्षेत्रज्ञ उच्यते ॥ इत्यादि स्मृतिभ्यः ।

किं ज्ञानम् इत्यपेक्षायाम् आह क्षेत्रेति । क्षेत्रेण सहितौ क्षेत्रज्ञौ जीवपरौ क्षेत्रक्षेत्र-ज्ञौ । तत्सहितयोस्तयोर् मिथो विवेकेन यज्ज्ञानं तदेव ज्ञानं मम मतम् । ततोऽन्यथा त्वज्ञानम् इत्यर्थः ।

इदम् अत्र बोध्यम् — प्रकृति-जीवेश्वराणां भोग्यत्व-भोक्तृत्व-नियन्तृत्व-धर्म-कत्वान् मिथः-सम्पृक्तानाम् अपि तेषां न तत्तद्-धर्म-साङ्कर्यं चित्राम्बर-रूपवदित्य् एवम् आह सूत्रकारः — न तु दृष्टान्त-भावात् इति । श्रुतयश्च प्रकृत्य्-आदीनां विविक्त-तद्-धर्मकताम् आहुः१ —

पृथग् आत्मानं प्रेरितारं च मत्वा
जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वम् एति । [श्वेत्. उप्. १.६]

ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशानावजा
ह्येका भोक्तृ-भोगार्थ-युक्तौ । [श्वेत्. उप्. १.९]

क्षरं प्रधानम् अमृताक्षरं हरः
क्षरात्मानावीशते देव एकः । [श्वेत्. उप्. १.१०]

भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा
सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्मम् एतत् । [श्वेत्. उप्. १.१२]

अजाम् एकाम् लोहित-शुक्ल-कृष्णां
बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।
अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते
जहात्येनां भुक्त-भोगां अजोऽन्यः ॥ [श्वेत्. उप्. ४.५]

प्रधान-क्षेत्रज्ञ-पतिर् गुणेशः ।इत्यादयः । [श्वेत्. उप्. ६.१६]

अत्रापि क्षराक्षर-शब्द-बोध्यात् क्षेत्र-क्षेत्रज्ञ-रूपाद् युगलात् स्वस्य पुरुषोत्तमस्यान्यत्वं वक्ष्यति द्वाविमौ पुरुषौ इत्यादिभिस्तस्मान् मिथः सम्पृक्तानाम् अपि प्रकृत्यादीनां विविक्ततया ज्ञानं तात्त्विकम् इति ।

यत्त्वैकात्मवादिनः क्षेत्रज्ञ्ञं चापि मां विद्धि इत्यत्र सामानाधिकरण्य-प्रतीत्या सर्वेशरसैव सतोऽस्या विद्ययैव क्षेत्रज्ञ-भावो रज्जोर् इव भुजङ्गमत्वम् । तन्-निवृत्तये हरेर् आप्ततमस्येदं वाक्यं क्षेत्रज्ञं चापि माम् इति रज्जुर् इयं न भुजङ्ग इत्याप्तवाक्याद्भुजङ्गत्व-भ्रान्तिर् इव क्षेत्रज्ञत्व-भ्रान्तिर् अस्माद्वाक्याद्विनश्यतीत्याहुस्तत् किलोपदेश्यास्म्भवादेव निरस्तम् इति देहिनोऽस्मिन् इत्यस्य भाष्ये दृष्टव्यम् । एवं तु व्याख्यातं युज्यते । च-शब्दः क्षेत्र-समुच्चयार्थः । क्षेत्रं क्षेत्रज्ञं च माम् एव विद्धि ।मद्-अधीन-स्थिति-प्रवृत्तिकत्वान् मद्-व्याप्यत्वाच् च मद्-आत्मकं जानीहीति । एवम् एवोक्तं क्षेत्र-क्सेत्रज्ञयोर् इति । तयोर् मद्-अधीन-प्रवृत्तिकत्वादिभिर् मद्-आत्मकतया यज्-ज्ञानं तज् ज्ञानं मम मतम् इतोऽन्यथा त्वमतम् इति ।

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक् च यद्विकारि यतश्च यत् ।
स च यो यत्प्रभावश्च तत् समासेन मे शृणु ॥ ३ ॥

श्रीधर: तत्र यद्यपि चतुर्विंशत्या भेदैर् भिन्ना प्रकृतिः क्षेत्रमित्याभिप्रेतं तथापि देह-रूपेण परिणतायामेव तस्यामहं-भावेनाविवेकः स्फुट इति ।तद्-विवेकार्थमिदं

शरीरं क्षेत्रमित्याद्युक्तम् । तदेतत् प्रपञ्चयिष्यन् प्रतिजानीते तदिति । यदुक्तं मया क्षेत्रं तत्क्षेत्रं यत् स्वरूपतो जडं दृश्यादि-स्वभावाम् । यादृग् यादृशं च इच्छादि-धर्मकम् । यद्-विकारि यैर् इन्द्रियादि-विकारैर् युक्तम् । यतश्च प्रकृति-पुरुष-संयोगाद् भवति । यदिति यैः प्रकारैः स्थावर-जङ्गमादि-भेदैः, भिन्नम् इत्यर्थः । स च क्षेत्रज्ञो यत्-स्वरूपो यत्-प्रभावश् च अचिन्त्यैश्वर्य-योगेन यैः प्रभावैः सम्पन्नः तं सर्वं सङ्क्षेपेतो मत्तः शृणु ॥ ३ ॥

विश्वनाथः सङ्क्षेपेणोक्तम् अर्थं विवरितुम् आरभते तत् क्षेत्रं शरीरं यच् च महाभूत-प्राणेन्द्रियादि-सङ्घात-रूपम् । यादृक् यादृशेच्छादि-धर्मकम् । यद्विकारि वैरि-प्रियादि-विकारैर् युक्तम् । यतश्च प्रकृति-पुरुष-संयोगादुद्भूतम् । यदिति यैः स्थावर-जङ्गमादि-भेदैर् भिन्नम् इत्यर्थः । स क्षेत्रज्ञो जीवात्मा परमात्मा च । यत्तदिति नपुंसकम् अनपुंसकेन्नैकवच् चेति एक-शेषः । समासेन सङ्क्षेपेण ॥ ३ ॥

बलदेवः सङ्क्षेपेणोक्तम् अर्थं विशदयितुम् आह तदिति । तत् क्षेत्रं शरीरं यच् च यद्द्रव्यं यादृक् यद्-आश्रय-भूतं यद्-विकारि यैर् विकारैर् उपेतं । यतश्च हेतोर् उद्भूतं यत् प्रयोजनकं च । यदिति यत् स्वरूपं । स च क्षेत्रज्ञो जीव-लक्षणः परेश-लक्षणश्च यो यत् स्वरूपो य-प्रभावो यच्-छक्तिकश्च । नपुंसकम् अनपुंसकेनैकव् चास्यान्यत्रस्याम् इति सूत्रात् ॥ ३ ॥

> **ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।**
> **ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ४ ॥**

श्रीधरः कैर् विस्तरेणोक्तस्यायं सङ्क्षेप इत्य् अपेक्षायाम् आह ऋषिभिर् इति । ऋषिभिर् वशिष्ठादिभिः । योग-शास्त्रेषु ध्यान-धारणादि-विषयत्वेन विराजादिरूपेण बहुधा गीतं निरूपितम् । विविधैर् विचित्रैर् नित्य-नैमित्तैक-काम्य-कर्मादि-विषयैः । छन्दोभिर् वेदैः । नाना-यजनीय-देवतादि-रूपेण बहुधा गीतम् । ब्रह्मणः सूत्रैः पदैश्च । ब्रह्म सूत्र्यते सूच्यते एभिर् इति ब्रह्म-सूत्राणि । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते इत्यादीनि तटस्थ-लक्षण-पराण्युपनिषद्-वाक्यानि । तथा च ब्रह्म पद्यते गम्यते साक्षाज् ज्ञायत एभिर् इति पदानि स्वरूप-लक्षण-पराणि सत्यं ज्ञानम् अनन्तं ब्रह्म इत्य् आदीनि । तैश्च बहुधा गीतम् । किं च हेतुमद्भिः सदेव सम्येदम् अग्र आसीत् कथम् असतः सज् जायेत इति । तथा को ह्य् एवान्यात् कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् एष ह्य् एवानन्दयति इत्यादि युक्तिमद्भिः । अन्यादपान-चेष्टां कः कुर्यात् । प्राण्यात् प्राण-व्यापारं वा कः कुर्यात् इति श्रुति-पदयोर् अर्थः । विनिश्चितैर् उपक्रमोपसंहारैकवाक्यतया 'सन्दिग्धार्थ-प्रतिपादकैर् इत्य् अर्थः । तदेवम् एतैर् विस्तरेणोक्तं दुःसङ्ग्रहं सङ्क्षेपतस् तुभ्यं कथयिष्यामि ।

तच् छृण्वित्यर्थः ।यद्वा अथातो ब्रह्म-जिज्ञासा इत्यादीनि ब्रह्म-सूत्राणि गृह्यन्ते । तान्येव ब्रह्म पद्यते निश्चीयते एभिर् इति पदानि ।तैर् हेतुमद्भिः ईक्षते नाशब्दम्, आनन्दमयोऽभ्यासात् इत्यादिभिर् युक्तिमद्भिर् विनिश्चितैर् इत्यर्थः ।शेषं समानम् ॥ ४ ॥

विश्वनाथः कैर् विस्तरेणोक्तस्यायं सङ्क्षेप इत्यपेक्षायाम् आह ऋषिभिर् वशिष्ठादिभिर् योग-शास्त्रेषु । छन्दोभिर् वेदैः । ब्रह्म-सूत्राणि अथातो ब्रह्म-जिज्ञासा इत्य् आदीनि तान्येव सूत्राणि ।ब्रह्म पद्यते ज्ञायते एभिर् इति तानि । तथा तैः कीदृशैर् हेतुमद्भिः । ईक्षते नाशब्दम्, आनन्दमयोऽभ्यासात् इति युक्तिमद्भिर् विनिश्चितैर् विशेषतो निश्चितार्थैः ॥ ४ ॥

बलदेवः इदं क्षेत्र-क्षेत्रज्ञ-याथात्म्यं कैर् विस्तरेणोक्तं यत् समासेन ब्रूष इत्यपेक्षायाम् आह ऋषिभिर् इति । ऋषिभिः पराशरादिभिर् एतत् क्षेत्रादि-स्वरूपं बहुधा गीतम्

> अहं त्वं च तथान्ये भूतैर् उह्याम पार्थिव ।
> गुण-प्रवाह-पतितो भूत-वर्गोऽपि यात्ययम् ॥
> कर्म-वश्या गुणा ह्येते सत्त्वाद्याः पृथिवी-पते ।
> अविद्या-सञ्चितं कर्म तच् चाशेषेषु जन्तुषु ॥
> आत्मा शुद्धोऽक्षरः शान्तो निर्गुणः प्रकृतेः परः ।
> प्रवृद्ध्-अपचयौ नास्य एकस्याखिल-जन्तुषु ॥ [वि. पु. २.१३.६९]

इत्यादिभिः । तथा छन्दोभिर् वेदैर् विविधैर् सर्वैर् बहुधा तद्गीतं यजुः-शाखायां तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः इत्यादिना ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा इत्य् अन्तेनान्नमय-प्राण-मय-मनोमय-विज्ञानमयानन्दमयाः पञ्च पुरुषाः पठितास्तेष्वन्नमयादित्रयं जडं क्षेत्र-स्वरूपं, ततो भिन्नो विज्ञानमयो जीवस्तस्य भोक्तेति जीव-क्षेत्रज्ञ-स्वरूपं ।तस्माच् च भिन्नः सर्वान्तर आनन्दमय इतीश्वर-क्षेत्रज्ञ-स्वरूपम् उक्तम् ।एवं वेदान्तरेषु मृग्यम् ।ब्रह्म-सूत्र-रूपैः पदैर् वाक्यैश्च तद्-याथात्म्यं गीतम् ।तेषु न वियदश्रुतेः इत्यादिना क्षेत्र-स्वरूपं, नात्मा श्रुतेः इत्यादिना जीव-स्वरूपं, परात् तु तच् छ्रुतेः इत्यादिनेश्वर-स्वरूपम् ।स्फुटम् अन्यत् ॥

> **महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तम् एव च ।**
> **इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ ५ ॥**
> **इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ।**
> **एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारम् उदाहृतम् ॥ ६ ॥**

श्रीधरः तत्र क्षेत्र-स्वरूपम् आह महाभूतानीति द्वाभ्याम् । महा-भूतानि भूम्य्-आदीनि पञ्च । अहङ्कारस् तत्-कारण-भूतः । बुद्धिर् विज्ञानात्मकं महत्-तत्त्वम् । अव्यक्तं मूल-प्रकृतिः । इन्द्रियाणि दश बाह्यानि ज्ञान-कर्मेन्द्रियाणि । एकं च मनः । इन्द्रिय-गोचराश्च पञ्च तन्-मात्र-रूपा एव शब्दादय आकाशादि-विशेष-गुणतया व्यक्ताः सन्त इन्द्रिय-विषयाः पञ्च तदेवं चतुर्विंशति-तत्त्वानि उक्तानि ॥ ५ ॥

इच्छेति । इच्छादयः प्रसिद्धाः । सङ्घातः शरीरम् । चेतना ज्ञानात्मिका मनो-वृत्तिः । धृतिर् धैर्यम् । एते चेच्छादयो दृश्यत्वान् नात्म-धर्माः, अपि तु मनो-धर्मा एव । अतः क्षेत्रान्तःपातिन एव । उपलक्षणं चैतत् सङ्कल्पादीनाम् । तथा च श्रुतिः – कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाश्रद्धा धृतिर् अधृतिर् ह्रीर् धीर् भीर् इत्येतत् सर्वं मन एव इति । अनेन च यादृग् इति प्रतिज्ञाताः क्षेत्र-धर्मा दर्शिताः । एतत् क्षेत्रं सविकारम् इन्द्रियादि-विकार-सहितं सङ्क्षेपेण तुभ्यं मयोक्तम् इति क्षेत्रोपसंहारः ॥ ६ ॥

विश्वनाथः तत्र क्षेत्रस्य स्वरूपम् आह महाभूतान्याकाशादीन्यहङ्कारस्तत्-कारणम् । बुद्धिर् विज्ञानात्मकं महत्-तत्त्व, अहङ्कार-कारणम् । अव्यक्तं प्रकृतिर् महत्-तत्त्व-कारणम् । इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि दशैकं च मनः । इन्द्रिय-गोचराः पञ्च शब्दादयो विषयास् तदेवं चतुर्विंशति-तत्त्वात्मकम् इति । इच्छादयः प्रसिद्धाः । सङ्घातः पञ्च-महाभूत-परिणामो देहः । चेतना ज्ञानात्मिका मनो-वृत्तिर् धृतिर् धैर्यम् इच्छादयश्चैते मनो-धर्मा एव न त्वात्म-धर्माः । अतः क्षेत्रान्तःपातिन एव । उपलक्षणं चैतत् सङ्कल्पादीनाम् । तथा च श्रुतिः – कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धा धृतिर् ह्रीर् धीर् भीर् इत्य् एतत् सर्वं मन एव इति । अनेन यादृग् इति प्रतिज्ञाताः क्षेत्र-धर्मा दर्शिताः । एतत् क्षेत्रं सविकारं जन्मादि-षड्विकार-सहितम् ॥ ५-६ ॥

बलदेवः तत् क्षेत्रं यच् च इत्याद्यार्धकेन वक्तुं प्रतिज्ञातं क्षेत्र-स्वरूपम् आह – महाभूतानीति द्वाभ्याम् । महाभूतानि पञ्च खादीन्यहङ्कारस्तद्-धेतुस् तामसो भूतादि-संज्ञो बुद्धिस्तद्-धेउत्र् ज्ञान-प्रधानो महान् अव्यक्तं तद्-धेतुः । त्रिगुणावस्थं प्रधानम् इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि पञ्च वाग्-आदीनि च पञ्चेति भूतादि-खाद्य्-अन्तरालिकाः सूक्ष्माः शब्दादि-तन्मात्राः खादि-विशेष-गुणतया व्यक्ताः सन्तः स्थूलाः श्रोत्रादि-पञ्चक-ग्राह्या विषया इत्यर्थः । एवं चतुर्विंशति-तत्त्वात्मकं क्षेत्रं ज्ञेयम् । इच्छादयश् चत्वारः प्रसिद्धाः सङ्कल्पादीनाम् उपलक्षणम् एतत् । एते मनोधर्माः कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धा धृतिर् ह्रीर् धीर् भीर् इति श्रुतेः । यद्यप्यात्म-धर्मा इच्छादयो य आत्मा इत्यादौ सत्य-कामः सत्य-सङ्कल्पः इति श्रवणात्, पठेद्य इच्छेत् पुरुषः इति सहस्रनाम-स्तोत्रात्, पुरुषः सुख-दुःखानां भोक्तृत्वे हेतुर् उच्यते इति वक्ष्यमाणाच् च, तथापि मनो-द्वाराभिव्यक्तेर् मनोधर्मत्वम् । अतः

क्षेत्रान्तःपातः ।सङ्घातो भूत-परिणामो देहः ।स च चेतना धृइत्र् भोगाय मोक्षाय च यतमानस्य चेतनस्य जीवस्याधारतयोत्पन्न इत्यर्थः । अत्र प्रधानादि-द्रव्याणि क्षेत्रारम्भकाणिति, य चेत्यस्य श्रोत्रादीन्दिरियाणि श्रोत्राश्रितानीति यादृग् इत्यस्ये-न्च्छादीनि क्षेत्र-कार्याणीति ।यद्-विकारीत्यस्य चेतना धृतिर् इति ।यतश्चेत्यस्य सङ्घात इति ।यदित्यसोत्तरम् उक्तम् ।एतत् क्षेत्रं सविकारं जन्मादि-षड्-विकारोपेतम् उदाहृतम् उक्तम् ॥५-६ ॥

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।
आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥७ ॥
इन्द्रियार्थेषु वैराग्यम् अनहंकार एव च ।
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥८ ॥
असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।
नित्यं च समचित्तत्वम् इष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥९ ॥
मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
विविक्तदेशसेवित्वम् अरतिर्जनसंसदि ॥१० ॥
अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥११ ॥

श्रीधरः इदानीम् उक्त-लक्षणात् क्षेत्रात् अतिरिक्ततया ज्ञेयं शुद्धं क्षेत्रज्ञं वि-स्तरेण वर्णयिष्यन् शुद्ध-ज्ञान-साधनान्याह अमानित्वम् इति पञ्चभिः ।अमानित्वं स्व-गुण-श्लाघा-राहित्यम् ।अदम्भित्वं दम्भ-राहित्यम् ।अहिंसा पर-पीडा-व-र्जनम् ।क्षान्तिः सहिष्णुत्वम् ।आर्जवम् अवक्रता ।आचार्योपासनं सद्-गुरु-सेवा ।शौचं बाह्य आभ्यन्तरं च ।तत्र बाह्यं मृज्-जलादिना, आभ्यन्तरं च रागादि-मल-क्षालनम् ।तथा च श्रुतिः –

शौचं च द्विविधं प्रोक्तं
बाह्यम् अभ्यन्तरं तथा ।
मृज्-जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं
भाव-शुद्धिस्तथान्तरम् ॥इति ।

धैर्यं सन्-मार्गे प्रवृत्तस्य तद्-एक-निष्ठता ।आत्म-विनिग्रहः शरीर-संयमः । एतज् ज्ञानम् इति प्रोक्तम् इति पञ्चमेनान्वयः ॥किं च मयीति ।मयि परमेश्वरे ।

अनन्य-योगेन सर्वात्म-दृष्ट्या ।अव्याभिचारिण्येकान्ता भक्तिः ।विविक्तः शुद्ध-चित्त-प्रसाद-करः ।तं देशं सेवितुं शीलं यस्य तस्य भावस्तत्त्वम् ।प्राकृतानां जनानां संसदि साभायाम् अरती रत्य्-अभावः ।किं च अध्यात्मेति ।आत्मानम् अधिकृत्य वर्तमानं ज्ञानम् अध्यात्म-ज्ञानम् । तस्मिन् नित्यत्वं नित्य-भावः । तत्त्वं पदार्थ-बुद्धि-निष्ठत्वम् इत्यर्थः ।तत्त्व-ज्ञानस्यार्थः प्रयोजनं मोक्षस्तस्य दर्शनं मोक्षस्य सर्वोत्कृष्टत्वालोचनम् इत्यर्थः ।एतदमानित्वम् अदम्भित्वम् इत्यादि विंशति-सङ्ख्यकं यदुक्तम् एतज् ज्ञानम् इति प्रोक्तं वशिष्ठादिभिः ज्ञान-साधनत्वात् ।अतोऽन्यथास्माद् विपरीतं मानित्वादि यत् तदज्ञानम् इति प्रोक्तम् ।ज्ञान-विरोधित्वात् अतः सर्वथा त्याज्यम् इत्यर्थः ॥ ७-११ ॥

विश्वनाथ: उक्त-लक्षणात् क्षेत्राद् विविक्ततया ज्ञेयौ जीवात्म-परमात्मानौ क्षेत्रज्ञौ विस्तरेण वर्णयिष्यन् तज्-ज्ञानस्य साधनान्यमानित्वादीनि विंशतिम् आह पञ्चभिः ।अत्राष्टदश भक्तानां ज्ञानिनां च साधारणानि किन्तु भक्तैः मयि चानन्य-योगेन भक्तिर् अव्यभिचारिणी इत्येकम् एव भगवद्-अनुभव-साधनत्वेन यत्नतः क्रियते । अन्यानि स्पतदशोक्ताभ्यासवतां तेषां स्वत एवोत्पद्यन्ते न तु तेषु यत्न इति साम्प्रदायिकाः ।अन्तिमे द्वे तु ज्ञानिनाम् असाधारण एव ।

अत्रामानित्वादीनि विस्पष्टार्थानि ।शौचं बाह्यम् अभ्यन्तरं च तथा च स्मृतिः –

शौचं च द्विविधं प्रोक्तं
बाह्यम् अभ्यन्तरं तथा ।
मृज्-जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं
भाव-शुद्धिस्तथान्तरम् ॥ इति ।

आत्म-विनिग्रहः शरीर-संयमः ।जन्मादिषु दुःख-रूपस्य दोषस्यानुदर्शनं पुनः पुनः पर्यालोचनम् ।असक्तिः पुत्रादिषु प्रीत्-त्यागोऽनभिष्वङ्गः पुत्रादीनां सुखे दुःखे चाहम् एव सुखी दुःखीत्यध्यासाभाव इष्टानिष्टयोर् व्यवहारिकयोर् उपपत्तिषु प्राप्तिषु नित्यं सर्वदा समचित्तत्वम् ।मयि श्यामसुन्दराकारेऽनन्य-योगेन ज्ञान-कर्म-तपो-योगाद्य्-अमिश्रणेन भक्तिश्च-काराद् ज्ञानादि-मिश्रण-प्राधान्येन च ।आद्या भक्तैर् अनुष्ठेया द्वितीया ज्ञानिभिर् इति केचिद्, अन्ये त्वनन्या भक्तिर् यथा-प्रेम्णः साधनं तथा परमात्मानुभवस्यापीति ज्ञापनार्थम् अत्र षड्केऽप्युक्तिर् इति भक्ता व्याचक्षते । ज्ञानिनस्त्वनन्येनैव योगेन सर्वात्म-दृष्ट्येति । अव्यभिचारिणी प्रतिदिनम् एव कर्तव्या ।केनापि निवारयितुम् अशक्या इति मधुसूदन-सरस्वती-पादाः । आत्मानम् अधिकृत्य वर्तमाणं ज्ञानम् अध्यात्म-ज्ञानम् ।तस्य नित्यत्वं नित्यानुष्ठेयत्वं पदार्थ-शुद्धि-निष्ठत्वम् इत्यर्थः ।तत्त्व-ज्ञानस्यार्थः प्रयोजनं मोक्षस्तस्य दर्शनं स्वाभीष्टत्वेनालोचनम् इत्यर्थः ।एतद्विंशतिकं ज्ञानं साधारण्येन जीवात्म-परमात्मनोर्

ज्ञानस्य साधनम् । असाधारणं परमात्म-ज्ञानं त्वग्रे वक्तव्यम् । ततोऽन्यथास्माद्वि-परीतं मानित्वादिकम् ॥ ७-११ ॥

बलदेवः अथोक्तात् क्षेत्राद्विभिन्नत्वेन ज्ञेयं क्षेत्रज्ञ-द्वयं विस्तरेण निरूपयिष्यन् तज्-ज्ञान-साधनान्यमानित्वादीनि विंशतिम् आह पञ्चभिः । अमानित्वं स्व-सत्कारानपेक्षत्वम् । अदम्भित्वं धार्मिकत्व-खाति-फलक-धर्माचरण-विरहः । अहिंसा परापीडनम् । क्षान्तिर् अपमान-सहिष्णुता । आर्जवम् च्छद्मिष्व् अपि सारल्यम् । आचार्योपासनं ज्ञान-प्रदस्य गुरोर् अकैतवेन संसेवनम् । शौचं बाह्याभ्यन्तर-पावित्र्यम् ।

> शौचं च द्विविधं प्रोक्तं
> बाह्यम् अभ्यन्तरं तथा ।
> मृज्-जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं
> भाव-शुद्धिस्तथान्तरम् ॥ इति स्मृतेः ।

स्थैर्यं सद्-वर्त्मैक-निष्ठत्वम् । आत्म-विनिग्रहः आत्मानुसन्धि-प्रतीपाद्विषयान् मनसो नियमनम् । इन्द्रियार्थेषु शब्दादि-विषयेषु प्रतीपेषु वैराग्यं रुच्य्-अभावः । अहनङ्कारो देहादिष्वात्माभिमान-त्यागः । जन्मादिषु दुःखरूपस्य दोषस्यानुदर्शनं पुनः पुनश्चिन्तनम् । पुत्रादिषु परमार्थ-प्रतीपेष्वसक्तिः पीति-त्यागः । अनभिष्वङ्गस्तेषु सुखिषु दुःखिषु च सत्सु तत्-सुख-दुःखानभिनिवेशः । इष्टानिष्टानाम् अनुकूल-प्रतिकूलानाम् अर्थानाम् उपपत्तिषु प्राप्तिषु समचित्तत्वं हर्ष-विषाद-विरहः । नित्यं सर्वदा ।

मयि परमेशेऽव्याभिचारिणी स्थिरा भक्तिः श्रवणाद्या । अनन्य-योगेनैकान्तित्वेन मद्-भक्त-सेवा । तथा विविक्त-देश-सेवित्वं निर्जन-स्थान-प्रियता जनानां ग्राम्याणां संसदि रति-त्यागः । अध्यात्मम् आत्मनि यज् ज्ञानं तस्य नित्यत्वं सर्वदा विमृश्यत्वम् । तत्त्वं त्वहं परं ब्रह्म वदन्ति तत्त्व-विदस्तत्त्वं यज् ज्ञानम् अद्वयम् इत्य् आदि स्मृतेः । तज् ज्ञानस्य योऽर्थस्तत्-प्राप्ति-लक्षणस्तस्य दर्शनं हृदि स्मरणम् । एतदमानित्वादिकं ज्ञानं परम्परया साक्षाच् च तद्-उपलब्धि-साधनं प्रोक्तम् । ज्ञायते उपलभ्यतेऽनेन इति व्युत्पत्तेः । यत् ततोऽन्यथा विपरीतं मानित्वादि तदज्ञानं तद्-उपलब्धि-विरोधीति ॥ ७-११ ॥

ज्ञेयं यत् तत् प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतम् अश्नुते ।
अनादिमत् परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥ १२ ॥

श्रीधरः एभिः साधनैर् यज् ज्ञेयं तदाह ज्ञेयम् इति षड्भिः । यज् ज्ञेयं तत् प्रवक्ष्यामि । श्रोतुर् आदर-सिद्धये ज्ञान-फलं दर्शयति । यद्वक्ष्यमाणं ज्ञात्वामृतं मोक्षं प्राप्नोति । किं तत् अनादिमत् । आदिमन् न भवति इति अनादिमत् । परं निरतिशयं ब्रह्म । अनादि इत्य् एतावतैव बहुव्रीहिणानादिमत्त्वे सिद्धेऽपि पुनर् मतुपः प्रयोगश्छान्दसः । यद्वा अनादीति मत्-परम् इति च पद-द्वयम् । मम् विष्णोः परं निर्विशेषं रूपं ब्रह्मेत्यर्थः । तद् एवाह न सन् तन् नासदुच्यते । विधि-मुखेन प्रमाणस्य विषयः सच्-छब्देनोच्यते । निषेधस्य विषयस्त्वसच्-छब्देनोच्यते । इदं तु तद्-उभय-विलक्षणम् । अविषयत्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥

विश्वनाथः एवं साधनैर् ज्ञेयो जीवात्मा परमात्मा च । तत्र परमात्मैव सर्वगतो ब्रह्म-शब्देनोच्यते । तच् च ब्रह्म निर्विशेषं सविशेषं च क्रमेण ज्ञानि-भक्तयोर् उपास्यम् । देहगतोऽपि चतुर्भुजत्वेन ध्येयः परमात्म-शब्देनोच्यते । तत्र प्रथमं ब्रह्माह ज्ञेयम् इति । अनादि न विद्यते आदिर् यस्य मत्-स्वरूपत्वान् नित्यम् इत्यर्थः । मत्-परम् अहम् एव पर उत्कृष्ट आश्रयो यस्य तत् । ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहम् इति मद्-अग्रिमोक्तेः । तदेव किम् इत्यपेक्षायाम् आह । तद्ब्रह्म न सत् नाप्यसत्, कार्य-कारणातीतम् इत्य् अर्थः ॥ १२ ॥

बलदेवः एवं ज्ञान-साधनान्युपदिश्य तैर् ज्ञेयम् उपदिशति ज्ञेयं यत् तदिति । उक्तैः साधनैर् यज् ज्ञेयम् उपलभ्यं जीवात्मवस्तु च तदहं प्रकर्षेण सुबोधतया वक्ष्यामि यज् ज्ञात्वा जनोऽमृतं मोक्षम् अश्नुते लभते । तत्र जीवात्म-वस्तूपदिशति अनादीत्य्-अर्धकेन । नास्त्य् आदिर् यस्य तत् जीवस्याद्य-उत्पत्तिर् नास्त्यतोऽनोत्'पि नेति नित्यासावित्यर्थः । एवम् आह श्रुतिः – न जायते म्रियते वा विपश्चित् इत्याद्या । अहम् एव परः स्वामी यस्य तत् प्रधान-क्षेत्रज्ञ-पतिर् गुणेशः इति श्रुतेः । दासभूतो हरेर् एव नान्यस्यैव कदाचन इति स्मृतेश्च । अपहत-पाप्मत्वादिना ब्रह्म बृहता गुणाष्टकेन विशिष्टम् । श्रुतिश्चैवम् आह य आत्मापहत-पाप्मा विजरो विमृत्युर् विशोको विज्घित्सोऽपिपासः सत्य-सङ्कल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः इति । जीव ब्रह्म-शब्दस्तु विज्ञातं ब्रह्म चेद्वेद इत्यादि श्रुतेः । स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्म-भूयाय कल्पते । ब्रह्म-भूतः प्रसन्नात्मा न शोचिअति न काङ्क्षति इति वक्ष्यमाणाच् च । न सदिति तद्विशुद्धं जीवात्म-वस्तु कार्य-कारणात्मकावस्था-द्वय-विरहात् सच् चासच् च नोच्यते । किन्तु परमाणु-चैतन्यं गुणाष्टक-विशिष्टम् उच्यते - विभक्त-नाम-रूपं कार्यावस्थं सद्-उपमृदित-नाम-रूपं कारणावस्थं त्वसद् इत्यर्थः ॥ १२ ॥

सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १३ ॥

श्रीधर : नन्वेवं ब्रह्मणः सद्-असद्-विलक्षणत्वे सति – सर्वं खल्विदं ब्रह्म ब्रह्मैवेदं सर्वम् इत्य् आदि-श्रुतिभिर् विरुध्येत इत्याशङ्क्य परास्य शक्तिर् विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञान-बल-क्रिया च इत्यादि श्रुति-प्रसिद्धयाचिन्त्य-शक्त्या स-र्वात्मतां तस्य दर्शयन्न् आह सर्वत इति पञ्चभिः । सर्वतः सर्वत्र पाणयः पादाश् च यस्य तत् । सर्वतोऽक्षीणि शिरांसि मुखानि च यस्य तत् । सर्वतः श्रुतिमत् श्रवणेन्द्रियैर् युक्तं सल्-लोके सर्वम् आवृत्य व्याप्य तिष्ठति । सर्व-प्राणि-वृत्तिभिः पाण्य्-आदिभिर् उपाधिभिः सर्व-व्यवहारास्पदत्वेन तिष्ठतीत्यर्थः ॥१३ ॥

विश्वनाथ : नन्वेवं ब्रह्मणः सद्-असद्-विलक्षणत्वे सति — सर्वं खल्विदं ब्रह्म ब्रह्मैवेदं सर्वम् इत्यादि-श्रुतिर् विरुध्येत इत्याशङ्क्य स्वरूपतः कार्य-कारणातीत-त्वेऽपि शक्ति-शक्तिमतोर् अभेदात् कार्य-कारणात्मकम् अपि तदित्याह सर्वत एव पाणयः पादाश्च यस्य तत् । ब्रह्मादि-पिपीलिकान्तानां पाणि-पाद-वृन्दैः सर्वत्र दृ-ष्टैर् एव तद् ब्रह्मैवासङ्ख्य-पाणि-पादैर् युक्त्म् इत्यर्थः । एवम् एव सर्वतोऽक्षीत्यादि ॥१३ ॥

बलदेव : अथ परमात्म-वस्तूपदिशति सर्वतः पाणीति । तत् परमात्मवस्तु । सर्वतः पाणि-पादम् इत्यादि विस्फुटार्थम् ॥१३ ॥

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृच ॥१४ ॥

श्रीधर : किं चसर्वेन्द्रियेति । सर्वेषां चक्षुर्-आदीनां गुणेषु रूपाद्य्-आकारासु वृत्तिषु तत्-तद्-आकारेण भासते इति तथा । सर्वेन्द्रियाणि गुणांश्च तत्-तद्-वि-षयान् आभासयतीति वा । सर्वैः इन्द्रियैर् विवर्जितं च । तथा च श्रुतिः — अपाणि-पादो जवनो ग्रहीता पश्यत्य् अचक्षुः स शृणोत्यकर्णः इत्यादिः । असक्तं सङ्ग-शून्यम् । तथापि सर्वं बिभर्तीति सर्वस्याधारभूतम् । तदेव निर्गुणं सत्त्वादि-गुण-रहितं । गुण-भोक्तृ च गुणानां सत्त्वादीनां भोक्तृ पालकम् ॥१४ ॥

विश्वनाथ : किं च सर्वाणि इन्द्रियाणि गुणान् इन्द्रिय-विषयांश्च आभासयतीति तच् चक्षुषश्चक्षुः इत्यादि श्रुतेः । यद्वा सर्वेन्द्रियैर् गुणैः शब्दादिभिश् चाभासते विरा-जतीति तत् । तदपि सर्वेन्द्रिय-विवर्जितं प्राकृतेन्द्रियादि-रहितम् । तथा च श्रुतिः — अपाणि-पादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः इत्यादि । परास्य शक्तिर् बहुधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञान-बल-क्रिया च इति श्रुति-प्रसिद्ध-स्वरू-प-शक्त्यास्पदत्वादिति भावः । असक्तं आसक्ति-शून्यं सर्वभृत् श्री-विष्णु-स्वरूपेण सर्व-पालकम् । निर्गुणं सत्त्वादि-गुण-रहिताकारम् । किं च गुण-भोक्तृ त्रिगुणाती-त-भग-शब्द-वाचा षड्-गुणास्वादकम् ॥१४ ॥

बलदेव: किं च सर्वेति सर्वैर् इन्द्रियैर् गुणैश्च तद्-वृत्तिभिर् आभासते दीप्यत इति तथा सर्वैर् इन्द्रियैर् जीवेन्द्रियवत् स्वरूप-भिन्नैर् विवर्जितं सन्त्यक्तं प्राकृतैः करणैः शून्यः स्वरूपानुबन्धिभिस्तैर् विशिष्टो हरिर् इति स्वीकार्यम् । अपाणि-पादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः । यदात्मको भगवांस् तद्-आत्मिका व्यक्तिः किम् आत्मको भगवान् ज्ञानात्मक ऐश्वर्यात्मकः शक्त्यात्मकश्चेति बुद्धिमनोऽङ्ग-प्रत्यङ्गवत्तां भगवतो लक्षयामहे बुद्धिमान् मनो-बाणङ्ग-प्रत्यङ्गवान् इति श्रुतेः । सर्वभृत् सर्व-तत्त्व-धारकम् अप्यसक्तं सङ्कल्पेनैव तद्-धारणात् तत्-स्पर्श-रहितं निर्गुणं साक्षी चेताः केवलो निर्गुणश्च इति श्रुतेर् माया-गुण-स्पृष्टम् एव सद्-गुण-भोक्तृ-नियम्यतया गुणनुभवि-विकार-जननीम् अज्ञाम् इत्यारभ्य

एकस्तु पिबते देवः
स्वच्छन्दोऽत्र वशानुगाम् ।
ध्यान-क्रियाभ्यां भगवान्
भुङ्क्तेऽसौ प्रसभं विभुः ॥

इति श्रवणात् ॥१४ ॥

बहिरन्तश्च भूतानाम् अचरं चरम् एव च ।
सूक्ष्मत्वात् तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥१५ ॥

श्रीधर: किं च बहिर् इति । भूतानां चराचराणां स्वकार्याणां बहिश्चान्तश्च तदेव सुवर्णम् इव कटक-कुन्तलादीनाम् । जल-तरङ्गाणाम् अन्तर्-बहिश्च जलम् इव । अचरं स्थावरं चरं जङ्गमं च भूत-जातं तदेव । कारणात्मत्वात् कार्यस्य । एवम् अपि सूक्ष्मत्वाद् रूपादि-हीनत्वादतदविज्ञेयम् इदं तदिति स्पष्टं ज्ञानार्हं न भवति । अतएवाविदुषां योजन-लक्षान्तरितम् इव दूरस्थं च । सविकारायाः प्रकृतेः परत्वात् । विदुषां पुनः प्रत्यग्-आत्मत्वादन्तिके च तन् नित्यं सन्निहितम् । तथा च मन्त्रः —

तदेजति तन् नैजति
तद्-दूरे तद्वान्तिके ।
तद्-अन्तरस्य सर्वस्य
तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥ इति ।

एजति चलति नैजति न चलति ।तद्धु अन्तिके इति च्छेदः ॥१५ ॥

विश्वनाथ: भूतानां स्वकार्याणां बहिश् चान्तश्च यथा देहानाम् आकाशादिकम् ।अचरं स्थावरं चरं जङ्गमं च भूत-जातं तदेव ।कार्यस्य कारणात्मकत्वात् ।एवम् अपि रूपादिभिन्नत्वात् तद्-अविज्ञेयम् इदं तदिति स्पष्टं ज्ञानार्हं न भवतीत्यतएवा-विदुषां योजन-कोट्य्-अन्तरम् इव दूरस्थं विदुषां पुनः स्व-गृह-स्थितम् एवान्तिके च तत् स्वदेह एवान्तर्यामित्वात् दूरात् सुदूरे तदिहान्तिके च पश्यत्स्विहैव निहितं गुहायाम् इत्यादि श्रुतिभ्यः ॥१५ ॥

बलदेव: बहिर् इति ।भूतानां चिज्-जडात्मकानां तत्त्वानां बहिर् अन्तश्च स्थितम् । अन्तर् बहिश्च तत् सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः । इति श्रवणात् । अचरम् अचलं चरं चलं च आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः इति श्रुतेः । सूक्ष्मत्वात् प्रत्यत्क्काच् चित्-सुख-मूर्तित्वादविज्ञेयं देवतान्तरवज् ज्ञातुइम् अश-क्यमतो दूरस्थं चेति यन् मनसा न मनुते न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् इत् श्रुतेः । गान्धर्व-वासितेन श्रोत्रेण षड्-जादिवद्भक्ति-भावितेन करणेन तु शक्यं तज् ज्ञातुम् इत्याह अन्तिके च तदिति । मनसिवानुदृष्टव्य्म्, कश्चिद्धीरः प्रत्यग्-आत्मानम् ऐक्षत ।भक्ति-योगे हि तिष्ठति इत्यादि श्रवणात् ।भक्त्या त्वनन्यया शक्यः इत्यादि स्मृतेश्च ॥१५ ॥

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तम् इव च स्थितम् ।
भूतभर्तृच तज् ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥१६ ॥

श्रीधर: किं चाविभक्तम् इति ।भूतेषु स्थावरजङ्गमात्मकेष्वविभक्तं कारणात्म-नाभिन्नं कार्यात्मना विभक्तं भिन्नमिवावस्थितं च समुद्राज्जातं फेनादि समुद्रादन्यन् न भवति ।तत्स्वरूपमेवोक्तं ज्ञेयं भूतानां भर्तृ च पोषकं स्थितिकाले ।प्रलयकाले च ग्रसिष्णु ग्रसनशीलं सृष्टिकाले च प्रभविष्णु नानाकार्यात्मना प्रभवनशीलम् ॥१६ ॥

विश्वनाआथ: भूतेषु स्थावर-जङ्गमात्मकेषु अविभक्तं कारणात्मना अभिन्नं का-र्यात्मना विभक्तं भिन्नम् इवा स्थितं । तदेव श्री-नारायण-स्वरूपं सत् । भूतानां भर्तृ स्थिति-काले पालकं ।प्रलय-काले ग्रसिष्णु संहारकम् । सृष्टिकाले प्रभविष्णु च नाना-कार्यात्मना प्रभवन-शीलम् ॥१६ ॥

बलदेव: अविभक्तम् इति ।विभक्तेषु मिथो भिन्नेषु जीवेष्वविभक्तम् एकं तद्ब्रह्म विभक्तम् इव प्रति-जीवं भिन्नम् इव स्थितम् ।एकं सन्तं बहुधा दृश्यमानम् इति श्रुतेः ।

एक एव परो विष्णुः
सर्वत्रापि न संशयः ।
ऐश्वर्याद्रूपम् एकं च
सूर्यवद्बहुधेयते ॥ इति स्मृतेश्च ।

तच् च भूत-भर्तृ-स्थितौ भूतानां पालकं प्रलये तेषां ग्रसिष्णु काल-शक्त्या संहारकं, सर्गे प्रभविष्णु प्रधान-जीव-शक्तिभ्यां नाना-कार्यात्मना प्रभवन-शीलं । श्रुतिश्च यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्ब्रह्म तद्विजिज्ञासस्व । इति ॥ १६ ॥

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ॥ १७ ॥

श्रीधरः किं च ज्योतिषाम् अपीति । ज्योतिषां सूर्यादीनाम् अपि ज्योतिः प्रकाशकं तत् । येन सूर्यस्तपति तेजसेन्धः । न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्र-तारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयम् अग्निः । तदेव भान्तम् अनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वम् इदं विभाति ॥ इत्यादि-श्रुतेः । अतएव तमसोऽज्ञानात् परं तेनासंसृष्टम् उच्यते । आदित्य-वर्णं तम्ससः परस्तात् इत्यादि-श्रुतेः । ज्ञानं च तदेव बुद्धि-वृत्तौ अभिव्यक्तम् । तदेव रूपाद्य्-आकारेण ज्ञेयं च ज्ञान-गम्यं च । अमानित्वादि-लक्षणेन पूर्वोक्त-ज्ञान-साधनेन प्राप्यम् इत्यर्थः । ज्ञान-गम्यं विशिनष्टि सर्वस्य प्राणिमात्रस्य हृदि विष्ठितं विशेषेणाप्रच्युत-स्वरूपेण नियन्तृतया स्थितम् । धिष्ठितम् इति पाठे अधिष्टाय स्थितिम् इत्यर्थः ॥ १७ ॥

विश्वनाथः ज्योतिषां चन्द्रादित्यानाम् अपि तज् ज्योतिः प्रकाशकं । येन सूर्यस्तपति तेजसेन्धः । न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्र-तारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयम् अग्निः । तदेव भान्तम् अनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वम् इदं विभाति ॥ इत्यादि-श्रुतेः । अतएव तमसोऽज्ञानात् परं तेनासंसृष्टम् उच्यते । आदित्य-वर्णं तम्ससः परस्तात् इत्य् आदि-श्रुतेः । ज्ञानं तदेव बुद्धि-वृत्तौ अभिव्यक्तं सत् ज्ञानम् उच्यते । तदेव रूपाद्य्-आकारेण परिणतं ज्ञेयं च । तदेव ज्ञान-गम्यं पूर्वोक्तेनामानित्वादि-ज्ञान-साधनेन प्राप्यम् इत्यर्थः । तदेव परमात्म-स्वरूपं सत् सर्वस्य प्राणिमात्रस्य हृदि धिष्ठितं नियन्तृतयाध्बिष्ठाय स्थितम् इत्यर्थः ॥ १७ ॥

बलदेवः ज्योतिषां सूर्य्दीनाम् अपि तद्ब्रह्म ज्योतिः प्रकाशकं ।

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्र-तारकं

नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयम् अग्निः ।
तदेव भान्तम् अनुभाति सर्वं
तस्य भासा सर्वम् इदं विभाति ॥

इत्यादिश्रुतेस्तद्ब्रह्म तद्ब्रह्म तमसः प्रकृतेः परं तेनास्पृष्टाम् उच्यते आदित्य-वर्णं तम्ससः परस्तात् इत्य् श्रुत्या ।ज्ञानं चिद्-एक-रसम् उच्यते विज्ञानम् आनन्द-घनं ब्रह्म इति श्रुत्या ।ज्ञानं मुमुक्षोः शरणत्वेन ज्ञातुम् अर्हम् उच्यते तं ह देवम् आत्म-बुद्धि-प्रकाशं मुमुक्षुर् वै शरणम् अहं प्रपद्ये इति श्रुत्या ।ज्ञान-गम्यम् उच्यते तम् एव विदित्वातिमृत्युम् एति इति श्रुत्या ।सर्वस्य प्राणिमात्रस्य हृदि धिष्ठितं नियन्तृतयाध्बिष्ठाय स्थितम् इत्युच्यते अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानाम् इति श्रुत्या । न च सर्वतः पाणीत्यादि पञ्चकं जीव-परतयैव नेयं तत्-प्रकरणत्वादि-वाच्यं जीव-वदीश्वरस्यापि क्षेत्रज्ञत्वेन प्रकृतत्वात् ।सर्वतः पाणीत्यादि-सार्धकस्य ब्रह्मैवोपक्रम्य श्वेताश्वतरैः पठित्वात् प्रकरण-शावल्यस्योपनिषत्सु वीक्षणाच् च ॥१७ ॥

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।
मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥१८ ॥

श्रीधरः उक्तं क्षेत्रादिकम् अधिकारिफल-सहितम् उपसंहरति इतीति ।इत्येनं क्षेत्रं महाभूतादि-धृत्य्-अन्तम् ।तथा ज्ञानं चामानित्वादि-तत्त्व-ज्ञानार्थ-दर्शनान्तम् ।ज्ञेयं चानादिमत् परं ब्रह्मेत्यादिविष्ठितम् इत्यन्तम् ।वशिष्ठादिभिर् विस्तरेणोक्तं सर्वम् अपि मया सङ्क्षेपेणोक्तम् ।एतच् च कथम् ।पूर्वाध्यायोक्त-लक्षणो मद्-भक्तो विज्ञाय मद्-भावाय ब्रह्मत्वायोपपद्यते योग्यो भवति ॥१८ ॥

विश्वनाथः उक्तं क्षेत्रादिकम् अधिकारिफल-सहितम् उपसंहरति इतीति ।क्षेत्रं महाभूतादि धृत्य्-अन्तम् ।ज्ञानम् अमानित्वादि-तत्त्व-ज्ञानार्थ-दर्शनान्तम् ।ज्ञेयं ज्ञान-गम्यं च अनादीत्यादिधिष्ठितम् इत्यन्तम् ।एकम् एव तत्त्वं ब्रह्म भगवत्-परमात्म-शब्द-वाच्यं च सङ्क्षेपेणोक्तम् ।मद्-भक्तो भक्तिमज् ज्ञानी मद्-भावाय मत्-सायुज्याय ।यद्वा मद्-भक्तो ममैकान्तिको दास एतद् विज्ञाय मत्-प्रभोर् एतावदैश्वर्यम् इति ज्ञात्वा मयि भावाय प्रेम्ण उपपद्यत उपपन्नो भवति ॥१८ ॥

बलदेवः उक्तं क्षेत्रादिकं तज्-ज्ञान-फल-सहितम् उपसंहरति इति क्षेत्रम् इति ।महाभूतानि इत्यादिना चेतना धृतिः इत्यन्तेन क्षेत्र-स्वरूपम् उक्तम् ।अमानित्वम् इत्यादिना तत्त्व-ज्ञानार्थ-दर्शनम् इत्यन्तेन ज्ञेयस्य क्षेत्र-द्वयस्य ज्ञानं तत्-साधनम् उक्तम् ।अनादि मत्-परम् इत्यादिना हृदि सर्वस्य विष्ठितम् इत्यन्तेन ज्ञेयं क्षेत्रज्ञ-द्वयं चोक्तं मया ।एतत् त्रयं विज्ञाय मिथो विवेकेनावगत्य मद्-भावाय मत्-प्रेम्णे मत्-स्वभावाय वासंसारित्वाय कल्पते योग्ये भवति मद्-भक्तः ॥१८ ॥

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि ।
विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ॥१९ ॥

श्रीधरः तदेवं तत् क्षेत्रं यच् च यादृक् चेत्य् एतावत् प्रपञ्चितम् । इदानीं तु यद्विकारि यतश्च यत् स च यो यत्-प्रभावश्चेत्येतत् पूर्वं प्रतिज्ञातम् एव प्रकृति-पुरुषयोः संसार-हेतुकत्व-कथनेन प्रपञ्चयति प्रकृतिम् इति पञ्चभिः । तत्र प्रकृति-पुरुषयोर् आदिमत्वे तयोर् अपि प्रकृत्य्-अन्तरेण भाव्यम् इत्यनवस्थापत्तिः स्यात् । अतस् तावुभावनादी विद्धि । अनादेर् ईश्वरस्य शक्तित्वात् प्रकृतेर् अनादित्वम् । पुरुषेऽपि तद्-अंशत्वादनादिर् एव । अत्र च परमेश्वरस्य तच्-छक्तीनाम् अनादित्वं नित्यत्वं च श्रीमच्-छङ्कर-भगवद्-भाष्य-कृद्भिर् अतिप्रबन्धेनोपपादितम् इति ग्रन्थ-बाहुल्यान् नास्माभिः प्रतन्यते । विकारांश्च देहेन्द्रियादीन् गुणांश्च गुण-परिणामान् सुख-दुःख-मोहादीन् प्रकृतेः सम्भूतान् विद्धि ॥१९ ॥

विश्वनाथः परमात्मानमुक्त्वा क्षेत्र-ज्ञ-शब्द-वाच्यं जीवात्मानं वक्तुं कुतस्तस्य माया-संस्लेषः, कदा तद्-आरम्भोऽभूदित्यपेक्षायामाह प्रकृतिं मायां पुरुषं जीवं चोभावप्यनादी न विद्यते आदि कारणं ययोस्तथाभूतौ विद्धि अनादेर् ईश्वरस्य मम शक्तित्वात् ।

भूमिर् आपोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिर् एव च ।
अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिर् अष्टधा ॥
अपरेयम् इतस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीव-भूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥

इति मद्-उक्तेर् माया-जीवयोर् अपि मच्-छक्तित्वेन अनादित्वात् तयोः संश्लेषोऽपि अनादिर् इति भावः । तत्र मिथः संश्लिष्टयोर् अपि तयोर् वस्तुतः पार्थक्यम् अस्ति एव इत्याह विकारांश्च देहेन्द्रियादीन् गुणांश्च गुण-परिणामान् सुख-दुःख-शोक-मोहादीन् प्रकृति-सम्भूतान् प्रकृत्य्-उद्भूतान् विद्धीति क्षेत्राकार-परिणतायाः प्रकृतेः सकाशाद्भिन्नम् एव जीवं विद्धीति भावः ॥१९ ॥

बलदेवः एवं मिथो विविक्त-स्वभावयोर् अनाद्योः प्रकृति-जीवयोः संसर्गस्यानादि-कालिकत्वं संसृष्टयोस्तयोः कार्य-भेदस्तत्-संसर्गस्यानादि-कालिकस्य हेतुश्च निरूप्यते प्रकृतिम् इत्यादिभिः । अपिर् अवधृतौ । मिथः सम्पृक्तौ प्रकृति-पुरुषावुभावनाद्येव विद्धि मदीय-शक्तित्वान् नित्यावेव जानीहि । तयोर् मच्-छक्तित्वं तु पुरैवोक्तं भूमिर् आपः इत्यादिना । अनादि-संसृष्टयोर् अपि तयोः स्वरूप-भेदोऽस्तीत्याशयेनाह विकारान् देहेन्द्रियादीन् । गुणांश्सुख-दुःखानि प्रकृति-सम्भवान्

प्राकृतान् न तु जैवान् विद्धीति क्षेत्रात्मना पारिणतायाः प्रकृतेर् अन्यो जीव इति दर्शितम् ॥१९ ॥

> कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।
> पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥२० ॥

श्रीधर: विकाराणां प्रकृति-सम्भवत्वं दर्शयन् पुरुषस्य संसार-हेतुत्वं दर्शयति कार्येति ।कार्यं शरीरम् ।कारणानि सुख-दुःख-साधनानीन्द्रियाणि ।तेषां कर्तृत्वे तद्-आकार-परिणामे प्रकृतिर् हेतुर् उच्यते कपिलादिभिः ।पुरुषो जीवस्तु तत्-कृत-सुख-दुःखानां भोक्तृत्वे हेतुर् उच्यते ।अयं भावः यद्यपि अचेतनायाः प्रकृतेः स्वतः-कर्तृत्वं न सम्भवति तथा पुरुषस्याप्य् अविकारिणो भोक्तृत्वं न सम्भवति ।तथापि कर्तृत्वं नाम क्रिया-निर्वर्तकत्वम् ।तच् चाचेतनस्यापि चेतनादृष्ट-वशात् चैतन्याधिष्ठितत्वात् सम्भवति यथा वह्नेर् ऊर्ध्व-ज्वलनं वयोस्तिर्यग् गमनं वत्सादृष्ट-वशात् गोस्तन्य-पयसः क्षरणम् इत्यादि ।अतः पुरुष-सन्निधानात् प्रकृतेः कर्तृत्वम् उच्यते भोक्तृत्वं च सुख-दुःख-संवेदनं, तच् च चेतन-धर्म एवेति प्रकृति-सन्निधानात् पुरुषस्य भोक्तृत्वम् उच्यते इति ॥२० ॥

विश्वनाथ: तस्य माया-संश्लेषं दर्शयति ।कार्यं शरीरम् ।कारणानि सुख-दुःख-साधनानीन्द्रियाणि ।कर्तार इन्द्रियाधिष्ठातारो देवास्तत्र तथाध्यासेन पुरुष-संसर्गात् कार्यादि-रूपेण परिणता स्यादविद्याख्यया स्व-वृत्त्या तद्-अध्यास-प्रदा च स्यादित्यर्थः ।तत्-कृत-सुख-दुःखानां भोक्तृत्वे पुरुषो जीव एव हेतुः ।अयं भावः यद्यपि कार्यत्व-कारणत्व-कर्तृत्व-भोक्तृत्वानि प्रकृति-धर्मा एव स्युस्तदपि कार्यत्वादिषु जडांश-प्राधान्यात्, सुख-दुःख-संवेदन-रूपे भोगे तु चैतन्यांश-प्राधान्यात् ।प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात् कार्यत्वादिषु प्रकृतिर् हेतुः ।भोक्तृत्वे पुरुषो हेतुर् इत्युच्यते इति ॥२० ॥

बलदेव: अथ संसृष्टयोस्तयोः कार्य-भेदम् आह कार्येति शरीरं कार्यं ज्ञान-कर्म-साधकत्वाद् इन्द्रियाणि कारणानि तेषां कर्तृत्वे तत्-तद्-आकार-स्व-परिणामे प्रकृतिर् हेतुः ।पुरुषः प्रकृतिस्थो हि इत्यग्रिमात् स्व-संसर्गेण सचेतनां प्रकृतिं पुरुषोऽधितिष्ठति ।तद्-अधिष्ठिता तु सा तत्-कर्माणु-गुण्येन परिणममाना तत्-तद्-देहादीनां स्रष्ट्रीति प्रकृत्यार्पितानां सुखादीनां भोक्तृत्वे पुरुषो हेतुस्तेषां भोगे स एव कर्तेयर्थः ।प्रकृत्य्-अधिष्ठातृत्वं सुखादि-भोक्तृत्वं च पुरुषस्य कार्यम् ।तच् च शरीरादि-कर्तृत्वं तु तद्-अधिष्ठातायाः प्रकृतेर् इति पुरुषस्यैव कर्तृत्वं मुख्यम् ।एवम् आह सूत्रकारः कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् इत्यादिभिः ।परेशस्य हरेर् अधिष्ठातृत्वं तु सर्वत्रावर्जनीयम् इत्युक्तं वक्ष्यते च ॥२० ॥

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् ।
कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ २१ ॥

श्रीधरः तथाप्यविकारिणो जन्म-रहितस्य च भोक्तृत्वं कथम् इति । अत आह पुरुष इति । हि यस्मात् प्रकृतिस्थस्तत्-कार्ये देहे तादात्म्येन स्थितः पुरुषः । अतस् तज्-जनितान् सुख-दुःखादीन् भुङ्क्ते । अस्य च पुरुषस्य सतीषु देवादि-योनिषु असतीषु तिर्यग्-आदि-योनिषु यानि जन्मानि तेषु गुण-सङ्गो गुणैः शुभाशुभ-कर्म-कारिभिर् इन्द्रियैः सङ्गः कारणम् इत्यर्थः ॥ २१ ॥

विश्वनाथः किन्तु तत्र अनाद्य्-अविद्या-कृतेनाध्यासेन एव कर्तृत्व-भोक्तृत्वादिकं तदीयम् अपि धर्मं स्वीयं मन्यते । तत एवास्य संसार इत्य् आह पुरुष इति । प्रकृतिस्थः प्रकृति-कार्य-देहे तादात्म्येन हि स्थितः । प्रकृतिजान् अन्तःकरण-धर्मान् शोक-मोह-सुख-दुःखादीन् गुणान् स्वीयान् एव अभिमन्यमानो भुङ्क्ते । तत्र कारणं गुण-सङ्गः । गुणमय-देहेषु अस्यासङ्गस्याप्यात्मनः सङ्गोऽविद्या-कल्पितः । क्व भुङ्क्ते इत्यपेक्षायाम् आह सतीषु देवादि-योनिषु असतीषु तिर्यग्-आदि-योनिषु शुभाशुभ-कर्म-कृतासु यानि जन्मानि तेषु ॥ २१ ॥

बलदेवः प्रकृत्य्-अधिष्ठाने सिखादिभोगे च पुरुषस्यैव कर्तृत्वम् इत्येतत् स्फुटयति तस्य प्रकृति-संसर्गे हेतुं च दर्शयति पुरुष इति । चित्-सुखैक-रसोऽपि पुरुषोऽनादिकर्म-वासनया प्रकृतिस्थस्ताम् अधिष्ठित-तत्-कृत-देहेन्द्रियः प्रान-विशिष्टः सन्न् एव तत्-कृतान् गुणान् सुखादीन् भुङ्क्तेऽनुभवति क्वेत्याह सदिति । सतीषु देव-मानवादिष्वसतीषु पशु-पक्ष्य्-आदिषु च साध्व्-असाधु-रचितासु योनिषु यानि जन्मादीनि तेष्विति तत्र तत्र पुरुषस्यैव कर्तृत्वम् ।

तत्संसर्गे हेतुमाह कारणम् इति । गुणोऽसङ्गोऽनादि-गुण-मय-विसय-स्पृहा । अयम् अर्थः अनादिर् जीवः कर्म-रूपाणाआदिवासनारक्तः । स च भोक्तृत्वाद् भोग्यान् विषयान् स्पृहयंस्तद्-अर्पित-कामनादि-सन्निहितां प्रकृतिम् आश्रयिष्यति यावत् सत्-प्रसङ्गात् तत्-तद्-वासना क्षीयते । तत्-क्षये तु परात्म-धाम-सुखानि भुङ्क्ते सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता इत्यादि श्रुतिभ्य इति । यत् तु प्रकृतेर् इत्यादेः कार्य-कारणेत्यादेः प्रकृत्यैव चेत्य् आदेर् नान्यं गुणेभ्यः इत्यादेश्चापाततार्थ-ग्राहिभिः साङ्ख्यैः प्रकृतेर् एव कर्तृत्वम् उक्तं, तत् किल रभसाभिधानम् एव लोष्ट्र-काष्ठवदचेतनायास्तस्यास् तत्त्व-सम्भावात् । उपादानापरोक्ष-चिकीर्षा-कृतिमत्त्वं खलु कर्तृत्वं, तच् च चेतनस्यैवेति श्रुतिर् आह - विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च । एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता रसयिता घ्राता मन्ता बोद्धा कर्ता निज्ञानात्मा पुरुषः इत्य् आदिकम् ।

यच्च पुरुष-सन्निधानाच् चैतन्याध्यासात् तस्यास्तत्त्वम् इत्य् आहुस्तन् न । यत् सन्निध्यधस्त-चैतन्यात् तस्याः कर्तृत्वं तत् तस्यैव सन्निहितस्येति सुवचत्वात् । न खलु तपायसो दग्धृत्वम् अयो-हेतुकम् अपि तु वह्नि-हेतुकम् एव दृष्टम् । न च चलति जलं फलति तरुर् इतिवज् जडायास्तस्यास्तत्त्व-सिद्धिर् जलादिष्व् अन्त-र्याम्य्-अधिष्ठितत्वेनेष्टासिद्धेर् विधायक-श्रुति-व्याकोपाच् चैतेदेवम् । न हि ज-ड-प्रकृतिम् उद्दिश्य स्वर्गादि-फलकं ज्योतिष्टोमादि-मोक्ष-फलकं ध्यानं च स्मृतिर् विधत्तेऽपि तु चेतनम् एव भोक्तारम् उद्दिश्येति पुरुषस्यैव कर्तृत्वम् । तच् च प्रकृतेर् इति यदुक्तं तत् तु तद्-वृत्ति-प्राचुर्यादेव यथा करेण बिभ्रति पुरुषे करो बिभर्तीति व्यपदेशस्तथा प्रकृत्या कुर्वति पुरुषे प्रकृतिः करोतीति स भवेदित्येके, प्राकृतैर् देहा-दिभिर् युक्तस्यैव पुरुषस्य यज्ञ-युद्धादि-कर्म-कर्तृत्वं, न तु तैर् वियुक्तस्य शुद्धस्येत्य् अतः प्रकृतेस्तदित्यपरे ॥ २१ ॥

उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।
परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः ॥ २२ ॥

श्रीधर: तदनेन प्रकारेण प्रकृत्य्-अविवेकादेव पुरुषस्य संसारः । न तु स्व-रूपतः । इत्याशयेन तस्य स्वरूपम् आह उपद्रष्टेति । अस्मिन् प्रकृति-कार्ये देहे वर्तमानोऽपि पुरुषः परो भिन्न एव । न तद्-गुणैर् युज्यत इत्य् अर्थः । तत्र हेतवः यस्मादुपद्रष्टा पृथग्-भूत एव समीपे स्थित्वा द्रष्टा साक्षीत्यर्थः । तथा अनुमन्ता अनुमोदितैव सन्निधि-मात्रेणानुग्राहकः । साक्षी चेताः केवलो निर्गुणश्च इत्यादि श्रुतेः । तथा ऐश्वर्येण रूपेण भर्ता विधायक इति चोक्तः । भोक्ता पालक इति च । महांश्चासौ ईश्वरश्च स ब्रह्मादीनाम् अपि पतिर् इति च परमात्मा वान्तर्यामीति चोक्तः श्रुत्या । तथा च श्रुतिः एष सर्वेश्वर एव्स भूताधिपतिर् लोक-पालः इत्यादि ॥ २२ ॥

विश्वनाथ: जीवात्मानम् उक्त्वा परमात्मानम् आह उपद्रष्टेति । यद्यपि अनादि मत्-परं ब्रह्म इत्यादिना हृदि सर्वस्य विष्ठितम् इत्यनेन च सामान्यतः पशेषतश्च परमात्मा प्रोक्त एव, तदपि तस्य जीवात्म-साहित्येनापि पृथग् एव स्पष्टतया देह-स्थत्व-ज्ञापनार्थम् इयम् उक्तिर् ज्ञेया । अस्मिन् देहे परोऽन्यः पुरुषो यो महेश्वर् स परमात्मेति चाप्य् उक्तः । परमात्मेति च नाम्नाप्युक्तो भवतीत्यर्थः । तत्र परम-शब्द एकात्मवाद-पक्षे स्वांश इति द्योतनार्थो जीवस्य उप समीपे पृथक्-स्थित एव द्रष्टा साक्षी । अनुमन्तानुमोदन-कर्ता सन्निधि-मात्रेणानुग्राहकः । साक्षी चेताः केवलो निर्गुणश्च इति श्रुतेः । तथा भर्ता धारको भोक्ता पालकः ॥ २२ ॥

बलदेव: देहे सुखादिभोक्त्र्यावस्थितं जीवम् उक्त्वा नियन्तृतया तत्रावस्थितम् ईश्वरम् आह उपद्रष्टेति । अस्मिन् देहे परो जीवादन्यः पुरुषोऽस्ति यो महेश्वरः

परमात्मेति प्रोक्तः । उपद्रष्टा सन्निधौ पृथक्-स्थित एव साक्षी । अनुमन्तानुमति-दाता तद्-अनुमतिं विना जीवः किञ्चिद् अपि कर्तुं न क्षम इत्यर्थः । भर्ता धारकः । भोक्ता पालकः । सर्वतः पाणि इत्यादिभिर् उक्तस्यापीशस्य जीवेन सह स्थितिं वक्तुं पुनर् उक्तिः ॥ २२ ॥

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ २३ ॥

श्रीधर: एवं प्रकृति-पुरुष-विवेक-ज्ञानिनं स्तौति य एवम् इति । एवम् उपद्र-ष्टृत्वादि-रूपेण पुरुषं यो वेत्ति प्रकृतिं च गुणैः सह सुख-ऽदुःखादि-परिणामैः सहितां यो वेत्ति स पुरुषः सर्वथा विधिम् अतिलङ्घ्येह वर्तमानोऽपि पुनर् नाभिजायते । मुच्यते एवेत्यर्थः ॥ २३ ॥

विश्वनाथ: एतज्-ज्ञान-फलम् आह य इति । पुरुषं परमात्मानं प्रकृतिं माया-शक्तिं । च-काराअज् जीव-शक्तिं च । सर्वथा वर्तमानोऽपि लय-विक्षेपा-दि-पराभूतोऽपि ॥ २३ ॥

बलदेव: एतज्-ज्ञान-फलम् आह य इति । एवं मद्-उक्त-विधया मिथो विविक्ततया यः पुरुषं महेश्वर-प्रकृतिं च जीवं च वेत्ति ! सर्वथा व्यवहार-सम्पर्केण वर्तमानोऽपि भूयो नाभिजायते देहान्ते विमुच्यत इत्यर्थः ॥ २३ ॥

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति के चिदात्मानमात्मना ।
अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ २४ ॥

श्रीधर: एवम्भूत-विविक्तात्म-ज्ञान-साधन-विकल्पान् आह ध्यानेनेति द्वा-भ्याम् । ध्यानेनात्माकारप्रत्यययावृत्त्या । आत्मनि देह एव आत्मना मनसा एवम् आत्मानं केचित् पश्यन्ति । अन्ये तु साङ्ख्येन प्रकृति-पुरुष-वैलक्षण्यालोचनेन योगे-नाष्टाङ्गेन । अपरे च कर्म-योगेन । पश्यन्तीति सर्वत्रानुषङ्गः । एतेषां च ध्यानादीनां यथा-योग्यं क्रम-समुच्चये सत्यपि तत्-तन्-निष्ठा-भेदाभिप्रायेण विकल्पोक्तिः ॥ २४ ॥

विश्वनाथ: अत्र साधन-विकल्पम् आह ध्यानेति द्वाभ्याम् । केचिद्भक्ता ध्यानेन भगवच्-चिन्तनेनैव । भक्त्या माम् अभिजानाति इत्यग्रिमोक्तेर् आत्मनि मन्स्यात्मना स्वयम् एव न त्वन्येन केनाप्युपकारेकेणेत्यर्थः । अन्ये ज्ञानिनः साख्यम् आत्म-नात्म-विवेकस्तेन। अपरे योगिनो योगेनाष्टाङ्गेन कर्मयोगेन निष्काम-कर्मणा च ।

अत्र साङ्ख्याष्टाङ्ग-योग-निष्काम-कर्म-योगाः परमात्म-दर्शने परस्परसैव हेतवो न तु साक्षाद्धेतवस्तेषां सात्त्विकत्वात् परमात्मनस्तु गुणातीतत्वात् । किं च ज्ञानं च मयि सन्न्यसेत् इति भगवद्-उक्तेर् ज्ञानादि-सन्न्यासानन्तरम् एव भक्त्याहम् एकया ग्राह्यः इत्युक्तेर् ज्ञानं विमुच्य तया भक्त्यैव पश्यन्ति ॥ २४ ॥

बलदेव: महेश्वरस्य प्राप्तौ साधन-विकल्पान् आह ध्यानेनेति द्वाभ्याम् । केचिद्विशुद्ध-चित्ता आत्मनि मनसि स्थितम् आत्मानं महेश्वरं मां ध्यानेनोपसर्जनी-भूत-ज्ञानेन पश्यन्ति साक्षात् कुर्वन्त्य् आट्मना स्वयम् एव, न त्वन्येनोपकारकेण । अन्ये साङ्ख्येनोपसर्जनी-भूत-ध्यानेन ज्ञानेन पश्यन्ति । अन्य-योगेनोपसर्जनीभू-त-ज्ञानेनाष्टाङ्गेन पश्यन्ति । अपरे तु कर्म-योगेनान्तर्गत-ध्यान-ज्ञानेन निष्कामेण कर्मणा ॥ २४ ॥

अन्ये त्वेवम् अजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते ।
तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ २५ ॥

श्रीधर: अति-मन्दाधिकारिणां निस्तारोपायम् आह अन्य इति । अन्ये तु साङ्ख्य-योगादि-मार्गेण एवम्भूतम् उपद्रष्टृत्वादि-लक्षणम् आत्मानम् साक्षात्कर्तुम् अजानन्तोऽन्येभ्य आचार्येभ्य उपदेशतः श्रुत्वा उपासन्ते ध्यायन्ति । तेऽपि च श्रद्धयोपदेश-श्रवण-परायणाः सन्तो मृत्युं संसारं शनैर् अतितरन्त्येव ॥ २५ ॥

विश्वनाथ: अन्ये इतस्ततः कथा-श्रोतारः ॥ २५ ॥

बलदेव: अन्ये त्वेवम् ईदृशानुपायान् अजानन्तः श्रुति-परायणास् तत्-तत्-कथा-श्रवणादि-निष्ठाः साम्प्रतिका अन्येभ्यस् तद्-वक्तृभ्यस्तान् उपायान् श्रुत्वा तं महेश्वरम् उपासते । तेऽपि चात् त-सङ्गिनश्च क्रमेण तान् उपलभ्यानुष्ठाय च मृत्यु-मतितरन्त्येवेति तत्कथाश्रुतिमहिमातिशयो दर्शितः ॥ २५ ॥

यावत् संजायते किं चित् सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ २६ ॥

श्रीधर: अथ कर्म-योगस्य तृतीय-चतुर्थ-पञ्चमेषु प्रपञ्चितत्वाद्ध्यान-योगस्य च षष्ठाष्टमयोः प्रपञ्चितत्वाद्ध्यानादेश्च साङ्ख्य-विविक्तात्म-विषयत्वात् साङ्ख्यम् एव प्र-पञ्चयन्न् आह यावदित्यादि यावदध्यायमान्ति (?) । यावत् किञ्चित् वस्तु-मात्रं सत्त्वम् उत्पद्यते तत् सर्वं क्षेत्र-क्षेत्रज्ञयोर् योगादविवेक-कृत-तादात्म्याध्यासाद्भव-तीति जानीहि ॥ २६ ॥

विश्वनाथ: उक्तम् एवार्थं प्रपञ्चयति यावद् अध्याय-समाप्ति ।यावदिति यत्-प्रमाणकं निकृष्टम् उत्कृष्टं वा ।सत्त्वं प्राणि-मात्रम् ॥२६ ॥

बलदेव: अथानादि-संयुक्तयोः प्रकृति-जीवयोर् योगानुसन्धानाय तयोः संयोगेन सृष्टिं तावदाह यावदिति । स्थावर-जङ्गमं किञ्चित् सत्त्वं प्राणि-जातं यावद्यत्-प्रमाणकम् उत्कृष्टम् अपकृष्टं च सञ्जायते तत् क्षेत्र-क्षेत्रज्ञ-संयोगाद्विद्धि । क्षेत्रेण प्रकृत्या सह क्षेत्रज्ञयोः सम्बन्धाज् जानीहीत्यर्थः । ईश्वरः प्रकृति-जीवौ नियमयन् प्रवर्तयति, तौ तु मिथः सम्बध्नीत ।ततो देहोत्पत्ति-द्वारा प्राणि-सृष्टिर् इत्यर्थः ॥२६ ॥

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।
विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥२७ ॥

श्रीधर: अविवेक-कृतं संसारोद्भवम् उक्त्वा तन्-निवृत्तये विक्तात्म-विषयं स-म्यग्-दर्शनम् आह समम् इति ।स्थावर-जङ्गमात्मकेषु भूतेषु निर्विशेषं सद्-रूपेण समं यथा भवत्येवं तिष्ठन्तं परमात्मानं यः पश्यति अतएव तेषु विनश्यत्स्वपि अविनश्यन्तं यः पश्यति स एव सम्यक् पश्यति ॥२७ ॥

विश्वनाथ: परमात्मानं त्वेवं जानीयाद् इत्याह समम् इति । विनश्यत्स्वपि देहेषु यः पश्यति, स एव ज्ञानीत्यर्थः ॥२७ ॥

बलदेव: अथ प्रकृतौ तत्-संयुक्तेषु च जीवेषु स्थितम् अपीश्वरं तेभ्यो विविक्तं पश्येदित्याह समम् इति । यस्त्वतत्त्ववित् प्रसङ्गी सर्वेषु स्थावर-जङ्गम-देहवत्सु भूतेषु जीवेषु समम् एकरसं यथा स्यात् तथा तिष्ठन्तं परमेश्वरं विनश्यत्सु तत्-तद्-देह-विमर्देन विनाशं गच्छत्सु तेष्वविनश्यन्तं तद्-विअक्षणं पश्यति स एव पश्यति तद्-याथात्म्य-दर्शी भवति ।तथा च वैविध्य-विनाश-धर्मिभ्यः प्रकृति-संयोगिभ्यो जीवेभ्य ऐकरस्याविनाश-धर्मा परेशो विविक्त इति ॥२७ ॥

समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितम् ईश्वरम् ।
न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम् ॥२८ ॥

श्रीधर: कुत इति । अत आह समम् इति । सर्वत्र भूतमात्रे समं सम्यग् अप्रच्युत-स्वरूपेणावस्थितं परमात्मानं पश्यन् ।हि यस्मादात्मना स्वेनैवात्मानं न हिनस्ति ।अविद्यया सच्-चिद्-आनन्द-रूपम् आत्मानं तिरस्कृत्य न विनाशयति ।ततश्च परां गतिं मोक्षं प्राप्नोति ।यत् त्व् एवं न पश्यति स हि देहात्म-दर्शी देहेन

सहात्मानं हिनस्ति । तथा च श्रुतिः असूर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताअ । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥ २८ ॥

विश्वनाथ: आत्मना मनसा कुपथ-गामिना आत्मानं जीवं न हिनस्ति नाधःपातयति ॥ २८ ॥

बलदेव: अथोक्त-विषया तेभ्यो विविक्तम् ईश्वरं पश्यन् तद्-दर्शन-महिम्ना च प्रकृति-विकारेभ्यः स्व-विवेकं च लभत इत्याशयेनाह समं पश्यन् हीति । सर्वत्र भूतेषु समं यथा भवत्येवं सम्यग्-अप्रच्युत-स्वरूप-गुणतयावस्थितम् ईश्वरं पश्यन्न् आत्मानं स्वम् आत्मना प्रकृति-विकार-विवेक-ग्राहिणा विषय-रस-गृध्नुना मनसा न हिनस्ति नाधःपातयति, स तद्-रस-विरक्तेन तेन पराम् उत्कृष्टां गतिं तद्-विकारेभ्यः स्वैवेक-ख्यातिं याति ॥ २८ ॥

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।
यः पश्यति तथात्मानम् अकर्तारं स पश्यति ॥ २९ ॥

श्रीधर: ननु शुभाशुभ-कर्म-कर्तृत्वेन वैषम्ये दृश्यमाने कथम् आत्मनः समत्वम् इत्याशङ्क्याह प्रकृत्यैवेति । प्रकृत्यैव देहेन्द्रियाकारेण परिणतया । सर्वशः प्रकारैः । क्रियमाणानि कर्माणि यः पश्यति । तथात्मानं चाकर्तारं देहाभिमानेनैव आत्मनः कर्तृत्वं न स्वतः । इत्येवं यः पश्यति स एव सम्यक् पश्यति । नान्य इत्यर्थः ॥ २९ ॥

विश्वनाथ: प्रकृत्यैव देहेन्द्रियाद्याकारेण परिणतया सर्वशः सर्वाण्यात्मानं जीवं देहाभिमानेनैव आत्मनः कर्तृत्वम्, न तु स्वतः । इत्येवं यः पश्यतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

बलदेव: प्रकृतेः स्व-विवेकं कथं यातीत्य् अपेक्षायां तत्र प्रकारम् आह - प्रकृत्यैवेति द्वाभ्याम् । यः सर्वाणि कर्माणि प्रकृत्यैव चान् मद्-अधिष्ठितयेश्वर-प्रेरितया क्रियमाणानि पश्यति, तथात्मानं तेषां कर्मणाम् अकर्तारं पश्यति, स एव पश्यति स्व-याथाट्म्य-दर्शी भवति । अयम् अर्थः न खलु विज्ञानानन्द-स्वभावोऽहं युद्ध-यज्ञादीनि दुःखमयानि कर्माणि करोमि, किन्त्वनादिभोगवासनेनाविवेकिना मयाधिष्ठिता मद्-भोग-सिद्धये मद्-देहादि-द्वारा तानि करोतीति तद्-धेतुकत्वात् सैव तत्-कर्तृईति करम्-कारिण्याः प्रकृतेस्तद्-अकर्ता शुद्धो जीवो विविक्तः । शुद्धस्यापि कर्तृत्वं तु पश्यतीत्यनेन व्यक्तम् इति ॥ २९ ॥

यदा भूतपृथग्भावम् एकस्थम् अनुपश्यति ।
तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३० ॥

श्रीधर: इदानीं तु भूतानाम् अपि प्रकृतिस् तावन्-मात्रत्वेनाभेदाद्भूत-भेद-कृतम् अप्यात्मनो भेदम् अपश्यन् ब्रह्मत्वम् उपैतीत्याह यदेति । यदा भूतानां स्थावर-जङ्गमानां पृथग्-भावं भेदं पृथक्त्कम् एकस्थम् एकस्याम् एवेश्र-शक्ति-रूपा-यां प्रकृतौ प्रलये स्थितम् अनुपश्यति आलोचयति । अतएव तस्या एव प्रकृतेः सकाशाद् भूतानां विस्तारं सृष्टि-समयेऽनुपश्यति । तदा प्रकृति-तावन्-मात्रत्वेन भूतानाम् अप्यभेदं पश्यन् परिपूर्णं ब्रह्म सम्पद्यते ।ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

विश्वनाथ: यदा भूतानां स्थावर-जङ्गमानां पृथग्-भावं तत्-तद्-आकार-गतं पार्थक्यम् एकस्थम् एकस्यां प्रकृतावेव स्थितं प्रलय-काले अनुपश्यत्यालोचयति । ततः प्रकृतेः सकाशादेव भूतानां विस्तारं सृष्टि-समयेऽनुपश्यति तदा ब्रह्म सम्पद्यते ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

बलदेव: यदेति । अयं जीवो यदा भूतानां देव-मानवादीनां पृथग्-भावं तत्-तद्-आकार-गतं देवत्व-मानवत्व-दीर्घत्व-ह्रस्वत्वादि-रूप-पार्थक्यम् एकस्थं प्रकृति-गतम् एव प्रलयेऽनुपश्यति ततः प्रकृतित एव सर्गे तेषां देवत्वादीनां विस्तारं च पश्यति, न त्वात्मस्थं तत् पृथग्-भावं न चाटमनस्तद्-विस्तारं च पश्यति । स्व-प्रकृति-विविक्तात्म-दर्शी ।तदा तद्ब्रह्म सम्पद्यते तद्-विविक्तम् अभिव्यक्तापह-त-पाप्मत्वादि-बृहद्-गुणाष्टकम् स्वम् अनुभवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

अनादित्वान् निर्गुणत्वात् परमात्मायम् अव्ययः ।
शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥ ३१ ॥

श्रीधर: तथापि परमेश्वरस्य संसारावस्थायां देह-सम्बान्ध-निमित्तैः कर्मभिस् तत्-फलैश्च सुख-दुःखादिभिर् वैषम्यं दुष्परिहरम् इति कुतः सम-दर्शनं । तत्राह अनादित्वादिति । यदुत्पत्तिमत् तद् एव हि व्येति विनाशम् एति । यच् च गुण-वद्वस्तु तस्य हि गुण-नाशे व्ययो भवति । अयं तु परमात्मा अनादि निर्गुणश्च । अतोऽव्ययोऽविकारीत्यर्थः ।तस्मात् शरीरे स्थितोऽपि न किञ्चित् करोति ।न च कर्म-फलैर् लिप्यते ॥ ३१ ॥

विश्वनाथ: ननु कारणं गुण-सङ्गोऽस्य सद्-असद्-योनि-जन्मसु इत्युक्तम् । तत्र देह-गतत्वेन तुल्यत्वेऽपि जीवात्मैव गुण-लिप्तः संसरति न तु परमात्मेति । कुत इत्य् अत आह अनादित्वादिति ।न विद्यते आदिः कारणं यतः स अनादिः । यथा पञ्चम्य्-अन्त-पदार्थेनानुत्तम-शब्देन परमोत्तम उच्यते तथैव अनादि-शब्देन परम-कारणम् उच्यते । ततश्चानादित्वात् परम-कारणत्वात् निर्गुणत्वान् निर्गता गुणः सृष्ट्यादयो यतस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्माच् च जीवात्मनो विलक्षणोऽयं परमा-त्मा ।अव्ययः सर्वदैव सर्वथैव स्वीय-ज्ञानानन्दादि-व्यय-रहितः ।शरीर-स्थोऽपि

तद्-धर्माग्रहणात् न करोति जीववत् न कर्ता, न भोक्ता भवति, न च लिप्यते शरीर-गुण-लिप्तश्च न भवति ॥ ३१ ॥

बलदेव: ननु परेशम् आत्मानं च विविक्तं पश्यति कृतार्थो भवतीत्युक्तिर् अयुक्ता एतेभ्य एव भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्यसंज्ञास्ति इति जीवस्य देहेन सहोत्पत्ति-विनाश-श्रवणादिति चेत् तत्राह अनादित्वादिति ।अयम् आत्मा जीवः शरीरस्थोऽप्यनादित्वात् परम्-अव्ययोऽव्ययत्व-प्रधान-धर्मत्वाद्वि-नाश-शून्यो निर्गुणत्वाद्विशुद्ध-ज्ञानानन्दत्वान् न युद्ध-यज्ञादि-कर्म करोति ।अतः शरीरेन्द्रिय-स्वभावेनोत्पत्ति-विनाश-लक्षणेन न लिप्यते ।श्रुत्य्-अर्थस्त्वौपचारि-कतया नेयः ॥ ३१ ॥

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।
सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥ ३२ ॥

श्रीधर: तत्र हेतुं स-दृष्टान्तम् आह यथेति । यथा सर्व-गतं पङ्कादिष्वपि स्थितम् आकाशं सौक्ष्म्याद् असङ्गत्वात् पङ्कादिभिर् नोपलिप्यते तथा सर्वत्र उत्तमे मध्यमे अधमे वा देहेऽवस्थितोऽप्यात्मा नोपलिप्यते ॥ ३२ ॥

विश्वनाथ: अथ दृष्टान्तम् आह यथा सर्वत्र पङ्कादिष्वपि स्थितम् अप्याकाशं सौक्ष्म्याद् असङ्गत्वात् पङ्कादिभिर् न लिप्यते, तथैव परमात्मा दैहिकैर् गुणैर् दोषैश्च न युज्यत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

बलदेव: ननु शरीरे स्थितस्तद्-धर्मैः कुतो न लिप्यते इत्यत्राह यथेति । यथा सर्वत्र पङ्कादौ गतं प्रविष्टम् अप्याकाशं सौक्ष्म्यात् तत्-तद्-धर्मैर् न लिप्यते, तथात्मा जीवः सर्वत्र देव-मानवादावुच्चावचे देहे स्थितोऽपि तद्-धर्मैर् न लिप्यते सौक्ष्म्यादेव ॥ ३२ ॥

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकम् इमं रविः ।
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ ३३ ॥

श्रीधर: असङ्गत्वाल् लेपो नास्तीत्य् आकाश-दृष्टान्तेन दर्शितम् । प्रकाश-कत्वाच् च प्रकाश्य-धर्मैर् न युज्यत इति रवि-दृष्टान्तेनाह यथा प्रकाशयतीति । स्पष्टोऽर्थः ॥ ३३ ॥

विश्वनाथ: प्रकाशकत्वात् प्रकाआश्य-धर्मैर् न युज्यत इति स-दृष्टान्तम् आह यथेति । रविर् यथा प्रकाशकः प्रकाश्य-धर्मैर् न युज्यते, तथा क्षेत्री परमात्मा

—

सूर्यो यथा सर्व-लोकस्य चक्षुर्
न लिप्यते चाक्षुषैर् बाह्य-दोषैः ।
एकस्तथा सर्व-भूतान्तरात्मा
न लिप्यते शोक-दुःखेन बाह्यः ॥ [क. उप्. २.२.११]

इति श्रुतेः ॥ ३३ ॥

बलदेव: देह-धर्म्मालिप्त एवात्मा स्व-धर्मेण देहं पुष्णातीत्याह यथेति । यथैको रविर् इमं कृत्स्नं लोकं प्रकाशयति प्रभया तथैकः क्षेत्री जीवः कृत्स्नम् आपाद-मस्तकम् इदं क्षेत्रं देहं प्रकाशयति चेतयति चेतनयेत्येवम् आह सूत्रकारः गुणाद्वा लोकवदिति ॥ ३३ ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवम् अन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।
भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥ ३४ ॥

इति भगवद्गीतायां त्रयोदशोऽध्यायः

श्रीधर: अध्यायार्थम् उपसंहरति क्षेत्र-क्षेत्रज्ञयोर् इति । एवमुक्त-प्रकारेण क्षेत्र-क्सेत्रज्ञयोर् अन्तरं भेदं विवेक-ज्ञान-लक्षणेन चक्षुषा ये विदुः तथा चेयमुक्ता भूतानां प्रकृतिस्तस्याः सकाशान् मोक्षं मोक्षोपायं ध्यानादिकं च ये विदुः ते परं पदं यान्ति ॥ ३४ ॥

विविक्तौ येन तत्त्वेन मिश्रौ प्रकृति-पुरुषौ ।
तं वन्दे परमानन्दं नन्द-नन्दनम् ईश्वरम् ॥

इति श्रीश्रीधरस्वामिकृतायां भगवद्गीताटीकायां सुबोधिन्यां प्रकृतिपुरुषविवेकयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

विश्वनाथ: अध्यायम् उपसंहरति क्षेत्रेण सह क्षेत्रज्ञयोर् जीवात्म-परमात्मनोर् अन्तरं भेदं तथा भूतानां प्राणिनां प्रकृतेः सकाशान् मोक्षं मोक्षोपायं ध्यानादिकं च ये विदुस्ते परं पदं यान्ति ॥ ३४ ॥

द्वयोः क्षेत्रज्ञयोर् मध्ये जीवात्मा क्षेत्र-धर्म-भाक् ।
बध्यते मुच्यते ज्ञानादित्यध्यायार्थ ईरितः ॥
इति सारार्थ-वर्षिण्यां हर्षिण्यां भक्त-चेतसाम् ।
त्रयोदशोऽयं गीतासु सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥

बलदेवः अध्यायार्थम् उपसंहरन् तज्-ज्ञान-फलम् आह क्षेत्रेति । क्षेत्रेण सहितयोः क्षेत्रज्ञयोर् जीवेशयोर् एवं मद्-उक्ति-विधयाआन्तरं भेदं ज्ञान-चक्षुषा वैधर्म्य-विषयक-प्रज्ञा-नेत्रेण ये विदुस् तथाभूतानां प्रकृतेः सकाशान् मोक्षं च तत्-साधनम् अमानित्वादिकं ये विदुस्ते प्रकृतेः परं सर्वोत्कृष्टं परव्योमाख्यं मत्-पदं यान्तीति ॥ ३४ ॥

जीवेशौ देह-मध्यस्थौ तत्राद्यो देह-धर्म-युक् ।
बध्यते मुच्यते बोधादिति ज्ञानं त्रयोदशात् ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतोपनिषद्भाष्ये त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥